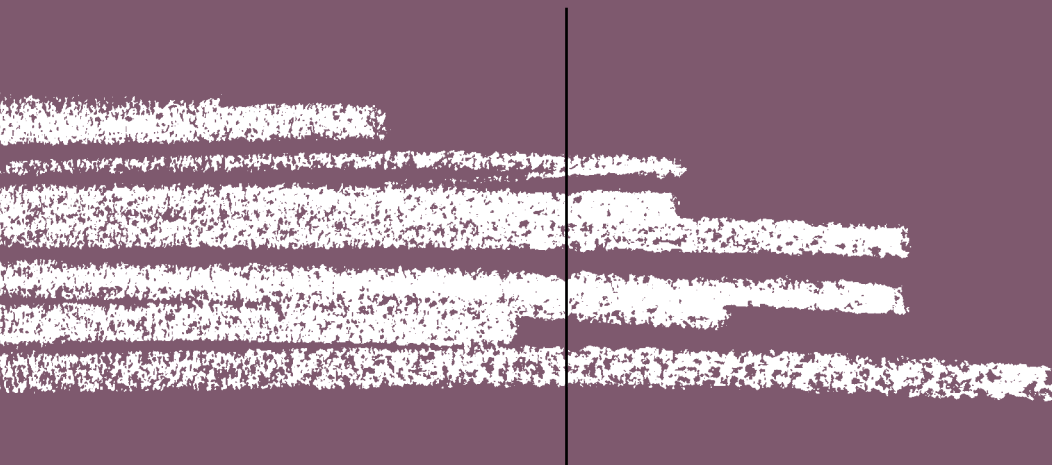

Hjugo Radiće

Klasna teorija i klasna politika danas

centar
za politiku
emancipacije

HOŠA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE

Hjugo Radiće

KLASNA TEORIJA I

KLASNA POLITIKA DANAS

Impresum**Klasna teorija i klasna politika danas**

Hjugo Radiće

Izdavač

Centar za politike emancipacije

www.pe.org.rs

Uredništvo

Darko Vesić

Miloš Baković Jadžić

Tanja Vukša

Vladimir Simović

Prevod

Jelena Veljić

Redaktura

Darko Vesić

Lektura

Staša Mijić

Prelom i dizajn

mkart

Štampa

Pekograf, Beograd, 2015.

Tiraž

400

Ova publikacija je objavljena uz podršku
Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe.
www.rosalux.rs

Ova publikacija je besplatna i njena prodaja nije dozvoljena.

U

proleće 2013. godine, BBC je obelodanio veliko istraživanje klasne strukture moderne Britanije, koje je pripremio tim sociologa/škinja predvođen profesorom Majkom Sevidžom (Mike Savage), iz Londonske škole ekonomije (London School of Economics). Istraživanje je nastojalo da proširi tradicionalnu analizu zanimanja klase naglašenije uzimajući u obzir „ulogu kulturnih i društvenih procesa u stvaranju klasnih podela“, a autori su tvrdili da „ovaj novi model sedam klasa prepoznaje i socijalnu polarizaciju u britanskom društvu i klasnu fragmentaciju u njegovim srednjim slojevima“.¹

Ova dva zapažanja – o polarizaciji i fragmentaciji – sigurno će ostaviti utisak na bilo kog usputnog posmatrača društvenih promena. Tokom poslednjih nekoliko godina, u mnogim zemljama širom sveta nesumnjivo je produbljena nejednakost u prihodima, bogatstvu i moći. Na primer, u Velikoj Britaniji, gde je porast nejednakosti obilato proučavan, nejednakosti u pogledu prihoda i bogatstva često su povezane sa nejednakostima u zdravstvu, stanovanju, obrazovanju i drugim pitanjima u vezi sa kvalitetom života.² Istovremeno je uočeno i usložnjavanje klasne

1 Mike Savage et al., „A New Model of Social Class? Findings from the Great British Class Survey Experiment“, *Sociology*, 47(2), 2013, str. 220.

2 Richard Wilkinson i Kate Pickett, *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*, London: Allen Lane, 2009; Daniel Dorling, *The No-Nonsense Guide to Inequality*, Oxford: New Internationalist, 2012; George Irvin, *Super Rich: The Rise in Inequality in Britain and the United States*, Cambridge: Polity Press, 2008.

strukture, kako je navedeno u istraživanju koje je sproveo LSE. Ono što se tradicionalno podrazumevalo pod radničkom klasom mnogi vide kao nešto fragmentirano na slojeve definisane socijalnim statusom, obrascima potrošnje (potrošačkim navikama) i zavisnošću od socijalne pomoći isto koliko i tradicionalnim atributima zanimanja i dohotka.³ Za to vreme, srednju klasu je, kao što je to uvek bio slučaj, i nadalje teško precizno definisati: ona uključuje vlasnike/ce malih preduzeća, stručnjake/kinje, menadžere/ke i visokokvalifikovane ili nadzorne radnike/ce u svim sektorima privrede, javnim i privatnim.

Autori/ke LSE-ovog istraživanja klase identifikuju shodno iskustvima ljudi, njihovim stavovima i stilovima života, a onda ih povezuju sa ekonomskim i društvenim trendovima koji leže u njihovoj osnovi. Takav pristup je prijemčiv jer nalazi korene klasnog identiteta u nečemu što nam je svima zajedničko, naime u životnom putu koji se može mapirati i analizirati, ali i zato što se podaci dobijeni takvim istraživanjem mogu onda podvrgnuti sofisticiranoj statističkoj analizi. Elementi izabrani za dokumentovanje određeni su specifičnim konceptualnim okvirom, koji je pre tridesetak godina razvio Pjer Burdije.⁴ Prema ovom pristupu, pojedinci se razlikuju s obzirom na to koliko ekonomskog, kulturnog i društvenog kapitala poseduju u različitim količinama i proporcijama – pri čemu su ova tri oblika kapitala u principu nezavisni jedan od drugog. Podaci se potom analiziraju da bi se identifikovali skupovi

3 Pogledati na primer: Owen Jones, *Chavs: The Demonization of the Working Class*, London: Verso, 2011; i Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, London: Bloomsbury, 2011.

4 Pierre Bourdieu, *Distinction*, London: Routledge, 1984.

pojedinaца koji uglavnom dele iste ekonomske, društvene i kulturne karakteristike – u ovom slučaju na kraju ih je bilo sedam.

Iako daje informativni presek stanja ovih klastera, takvo istraživanje ostavlja otvorenim pitanje koji društveni procesi oblikuju to kako se grupišemo na ovaj način, i na koji način su ove klase kao klasteri u međusobnoj interakciji.⁵ Neke od sila koje obrazuju klastere tretiraju su kao posebne, ukoliko međudejstvuju, i u konačnoj analizi mogu se pripisati faktorima poput tehnologije ili ograničenja resursa, koji se vide kao eksterni. Međutim, ovo istraživanje je u suštini pre heuristička vežba nego ispitivanje specifičnih hipoteza o društvenim promenama, a glavni rezultat jeste prikaz koji pokazuje na koji način su različite uočljive promene uzajamno kompatibilne. Ostaje veoma teško postaviti zaista važna pitanja o društvu kao celini i promenama socijalne strukture kroz vreme.

Međutim, trenutna obnovljena preokupacija pitanjem klase postavlja i važna pitanja o tome da li i kako možemo osporiti sadašnji društveni poredak. Ako je društvo uistinu fragmentirano, kako se na prvi pogled čini, kakve su nam uopšte šanse da ponovo promovišemo progresivne ideale demokratije, jednakosti i solidarnosti kojima teže socijalisti – u najširem smislu – poslednjih dve stotine godina? Šire političko okruženje teško da je od pomoći, s obzirom na sve dublju i dublju globalnu integraciju koja, čini se, podriva svaki smisao lokalnog ili nacionalnog političkog delovanja; sveobuhvatno deljenje većine, ako ne i

5 Štaviše, metodologiju LSE/BBC istraživanja oštro je kritikovao Colin Mills, „The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al.“, *Sociology*, 48(3), 2014, str. 437–44.

svih društava po osama roda, rase, seksualnosti i religije; kao i nadolazeći problem sa klimatskim promenama, koji ugrožava čitav odnos čovečanstva sa prirodom. Nakon decenija povlačenja pred ovakvim preprekama, globalna finansijska kriza koja je započela 2007. godine dovela je do mnogih izolovanih inicijativa širom sveta, ali još uvek ne i do bilo kakvog značajnog obnavljanja leveice, ili barem leveice dovoljno jedinstvene, održive i široko rasprostranjene da pruži razlog za pravi optimizam.

Naprotiv, u navodno naprednijim bogatim zemljama, ali i drugde, ni socijaldemokratija ni državni socijalizam nisu mogli da izdrže političke posledice prouzrokovane novim okolnostima, a sa naše strane gotovo da nije bilo kreativnih odgovora. Još uvek se suviše lako okrećemo starim receptima, držeći se uverenja da problem ne leži u tome kako smo mi kao socijalisti/kinje prevodili svoje političke ideale u jednu delotvornu levu politiku, već u propustima vodstva, ili manjkavostima u vidu pasivnosti naših sugrađana/ki. Zaista je teško danas govoriti o socijalizmu kao bilo kakvoj realnoj alternativi, a kamoli identifikovati politiku koja može izgraditi egzemplarne institucije i prakse koja će onda ubediti dovoljan broj drugih u mogućnost boljeg sveta.

Prema tome, odakle da počnemo? Naravno, moramo voditi kampanju na mnogo frontova. Obnovljeno interesovanje za pitanje nejednakosti (kao što je Piketijev *Kapital*⁶) ima uticaja na javnu debatu u mnogim delovima sveta. Nažalost, to nije zbog stvarne paradigmatičke promene načina mišljenja – a kamoli političke akcije – šire javnosti, koja

6 Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.

ispoljava mešavinu nade i nezadovoljstva koju im zvanični mediji najčešće pripisuju. Zapravo, to je uglavnom jer usled naraslog jaza između bogatih i siromašnih, političke elite, bile one liberalne, socijaldemokratske ili autoritarne, strahuju da gubitak nade i produbljivanje nezadovoljstva mogu dovesti do gubitka poverenja i revolta – isto toliko kod „nove srednje klase“ koliko i među siromašnima i isključenima.

Polazna tačka ovog eseja jeste tvrdnja da je pitanje klase centralno, kako se tvrdi u predgovoru prošlogodišnjeg broja *Socialist Register*.⁷ Ne zato što želim na bilo koji način da sugerišem da ono mora imati prednost nad ostalim pitanjima; naprotiv, čini se očiglednim da je insistiranje na „klasnoj politici“ kao opoziciji „društvenim pokretima“ bilo jedna od glavnih prepreka obnovi levice tokom poslednjih četrdeset godina ili više.⁸ Stoga u onome što sledi želim da zastupam tezu da se bolna iskustva čitavog ovog perioda mogu rešiti jedino temeljnom kritikom načina na koji se shvatao pojam klase.

Kako bi se ovo postiglo, najpre predlažem da ponovo preispitamo Marksovo originalno relaciono razumevanje pojma klase, i kako su to razumevanje koristile kasnije generacije u marksističkoj tradiciji, posebno tokom oživ-

7 Leo Panitch, Greg Albo i Vivek Chibber, „Preface“, *Socialist Register* 2014: Registering Class, London: Merlin Press, 2013, str. ix–xi. Ovaj esej se takođe oslanja na Hugo Radice, „The Idea of Socialism: From 1968 to the Present-Day Crisis“, *Antipode: A Radical Journal of Geography*, 41(S1), 2010, str. 27–49; i „The Prospects for Socialism: A Question of Capital and Class“, u: Henry Veltmeyer, ur., *21st-Century Socialism: Reinventing the Project*, Halifax, Nova Scotia: Fernwood Publishing, 2011.

8 Videti: Sheila Rowbotham, Lynne Segal i Hilary Wainwright, *Beyond the Fragments: Feminism and the Making of Socialism*, treće izdanje, London: Central Books, 2013. Za konkretno pitanje patrijarhata, pogledati: Heidi Hartmann, „The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union“, *Capital & Class*, 8, 1979, str. 1–33.

ljavanja rasprave o pojmu klase od 1960-ih do 1980-ih. U narednim poglavljima, usredsrediću se najpre na analizu srednjih klasa unutar Marksovog dvoklasnog modela, na osnovu čega je Nova levica pokušavala da odgovori na tvrdnje da je njihov rast osujetio Marksova očekivanja društvene polarizacije. Nadalje, ispitujem povezano pitanje da li je radnička klasa u svakom slučaju bila (ili je to još uvek) revolucionarni subjekt sposoban da zbací kapitalistički poredak. Ovo pak otvara pitanje u kojoj meri se klasni odnosi zaista mogu razumeti isključivo u vezi sa radom u okviru kapitalističke proizvodnje, ne uzimajući u obzir rad i ostale aktivnosti koje se dešavaju na drugim poljima u društvu, tj. u onome što nazivamo sferom društvene reprodukcije. U tom smislu predlažem alternativno razumevanje proizvodnje i rada koje može efikasno da integriše sferu reprodukcije, i tako obezbedi bolji način upotrebe klase kao kritičkog koncepta. Ovaj pristup se onda primenjuje u poslednjem delu na političke prakse u savremenom svetu, sa ciljem da se osvetle promene koje su se desile u neoliberalnoj eri i političke posledice sa kojima se sada suočavamo.

Konačno, ovaj tekst je svesno otvoren i istraživački po prirodi. Jalovo je očekivati da se skriven u prethodnim radovima naučnika ili aktivista nalazi ključ za ulazak u bolje sutra. Jednako je uzaludna uvrežena metoda argumentovanja citatima, sa prećutnom pretpostavkom da svaki predlog mora biti opravdan pozivanjem na autoritet, u vezi sa izučavanjem tradicionalnih pitanja uz upotrebu podobne terminologije. Taj metod možda čuva tradiciju, ali po cenu daljeg gubljenja privlačnosti u društvu koje je očigledno odbacilo propale socijalizme iz prošlosti.

ANALIZA KLASA U MARKSISTIČKOJ TRADICIJI

Za Marksa postoje dve velike klase u kapitalističkim društvima: kapitalistička klasa, ili buržoazija, i radnička klasa, ili proletarijat, uvezane kapital društvenim odnosom. Prema ovom viđenju, kapitalisti/kinje poseduju sredstva za proizvodnju i kupuju radnu snagu od radnika/ca sa ciljem da uvećaju svoje bogatstvo prisvajanjem viška vrednosti i njegovom akumulacijom u vidu kapitala; radnici/ce su lišeni direktnog pristupa sredstvima za život putem sopstvene delatnosti, i stoga moraju da prodaju svoju radnu snagu kako bi opstali. Dve klase svojim međusobnim odnosom konstituišu odnose proizvodnje u kapitalizmu, što je istorijski poseban način proizvodnje koji nastaje iz prethodno postojećeg feudalnog poretka, podrivenog ekonomskim, socijalnim i tehnološkim promenama. Njegov dalji razvoj, sa svoje strane, podrazumeva rastuću ekonomsku polarizaciju između dve velike klase. Ovo rađa političku svest koja ujedinjuje radničku klasu u kolektivnu akciju rušenja kapitalističkog poretka i uvodi besklasno društvo.

Ova srž „marksističke klasne teorije“ dovođena je u pitanje po mnogo različitih osnova, upravo zato što stoji u centru političke teorije i prakse njenih sledbenika. Teorijski, dve klase i odnos između njih zajednički su uspostavljeni pomoću onoga na šta se odnose pojmovi: način proizvodnje, odnosi proizvodnje, vrednost, kapital, višak vrednosti, proces rada, akumulacija, a nužno i oblicima zakona i države koji obezbeđuju političku vladavinu kapitalističke klase. Praktično, socijalizam kao politički pokret počiva na uverenju da postoji zajednički interes unutar radničke kla-

se, na kome je moguće izgraditi jedinstvo akcije, najpre u pogledu otpora, a onda i u pogledu revolucije. Ovo usmerava pažnju na empirijske konfiguracije klase, determinante verovanja i ponašanja, kao i strategije i taktike političke mobilizacije.

Pre nego što se okrenemo glavnim kritičkim izazovima upućenim dvoklasnom modelu, vredi ponuditi pozitivne argumente u njegovu korist, a posebno za ideju radničke klase kao subjekta društvene promene. Nema sumnje da su Marks i njegovi naslednici/ce tvrdili u više navrata da će dinamika akumulacije kapitala imati tendenciju da generiše povećanje socijalne polarizacije između kapitalista i radnika. Čak i u prvom tomu *Kapitala*, ove tendencije nalaze empirijsku potvrdu u vezi sa načinom na koji se, nakon početne faze „prvobitne akumulacije“, u kojoj sredstva za proizvodnju prisvaja kapitalistička klasa u usponu, proizvodnja robe i njen promet transformišu shodno nagonu za akumulacijom. U proizvodnji, ključni argument je da „formalno“ podređivanje rada kapitalu, u kome kapitalisti preuzimaju kontrolu nad suštinski nepromenjenim procesom materijalne proizvodnje baziranom na metodi zanatske proizvodnje, ima tendenciju da se transformiše u pravcu „realnog“ podređivanja rada, koja najpre podrazumeva razvoj detaljne podele rada u fabričkoj proizvodnji, a zatim primenu nauke i tehnologije na razvoj mašinske proizvodnje. Kako su nas Brejverman, Gorc i drugi podsećali tokom 1970-ih, ova transformacija kapitalističkog procesa rada teži da smanji sve veći udeo neposredne radne snage unutar kapitalističkog radnog mesta na nediferenciranu masu nekvalifikovanih (ili više eufemistički „polukvalifikovanih“) radnika i radnica, podvrgnutih nemilosrdnoj

disciplini mehaničkih ili hemijskih procesa koje osmišljavaju i nadziru kapitalistički menadžeri/ke.

Istovremeno, konkurencija na tržištu pojačava ovaj proces. Na tržištu rada, tehnološke promene u proizvodnji, koje se za kapital javljaju u obliku povećanja produktivnosti rada, stalno dovode do smanjenja tražnje za radnom snagom, a time i do stvaranja rezervne armije radnika koja obara visinu nadnice i podriva napore da se organizuje opozicija unutar pogona preduzeća. Na robnim tržištima, konkurencija neminovno dovodi do koncentracije i centralizacije kapitala: obim proizvodnje ima tendenciju da raste brže od prodaje, što dovodi do koncentracije u sve većim jedinicama, dok razvoj kredita i finansijskih tržišta podstiče centralizaciju kapitala kroz stvaranje i spajanje akcionarskih društava.

Ali postavlja li ovakav razvoj događaja temelje za samoorganizovanje i rast radničke klase kao kolektivnog aktera? Konvencionalno shvatanje unutar marksizma oduvek je bilo da kolektivno iskustvo klasne borbe budi kod radnika svest o njihovom zajedničkom klasnom interesu, podstičući samoorganizovanje i političko oponiranje. Sami Marks i Engels nisu ostavili sistematično objašnjenje o tome kako bi se to moglo ostvariti, ali njihovi spisi obiluju konkretnim analizama političkih aktivnosti radničke klase, analizama koje bi nužno mogle preduzeti samo naredne generacije kao odgovor na specifičnosti vremena i mesta u kojem su se zatekli. Te specifičnosti očigledno obuhvataju širok spektar prirodnih, društvenih i kulturnih faktora koji, uz reprodukciju i akumulaciju kapitala, oblikuju mišljenje i delovanje različitih grupa unutar radničke klase. Upravo su ovaj neizbežni jaz između apstraktne teorije i

konkretne sopstvene aktivnosti kasniji marksisti sumirali u formulu prema kojoj „klasa po sebi“ mora da postane „klasa za sebe“, naoružana kolektivnim razumevanjem okolnosti u kojima se nalazi.⁹ Ovaj jaz može se premostiti jedino razvijanjem i kritičkim propitivanjem političkih strategija za svrgavanje kapitalističke vlasti i prelaskom u besklasno društvo. Upravo se u ovom kontekstu ispravnost dvoklasnog modela dovodi u pitanje.

SREDNJE KLASE

Prvi važan izazov za dvoklasni model jeste postojanje društvenih grupa za koje izgleda da stoje između kapitala i rada. Empirijsko postojanje „srednjih klasa“ bilo je jasno već Marksu i Engelsu, i od tada je predstavljalo predmet periodičnih rasprava.¹⁰

Kapitalizam se pojavio tokom dugog istorijskog perioda u društvima bitno različitim, izgrađujući se na bazi onih komponenata u okviru društvene podele rada kojima je politički dominirala zemljoposednička vladajuća klasa sa sebi svojstvenim odnosima proizvodnje. Prelazak na ka-

9 Pogledati David Camfield, „Re-Orienting Class Analysis: Working Classes as Historical Formations“, *Science & Society*, 68(4), 2005, posebno strane 421–30.

10 U širem smislu marksistička viđenja ovih debata, mogu se pogledati u: Pat Walker, ur., *Between Labour and Capital*, Hassocks: Harvester Press, 1979; Nicholas Abercrombie i John Urry, *Capital, Labour and the Middle Classes*, London: Allen & Unwin, 1983; Bob Carter, *Capitalism, Class Conflict and the New Middle Class*, London: Routledge & Kegan Paul, 1985; Erik Olin Wright, ur., *The Debate on Classes*, London: Verso, 1989; i Rosemary Crompton, *Class and Stratification: An Introduction to Current Debates*, Cambridge: Polity Press, 1993.

pitalizam podrazumeva nastavak koegzistencije ranijih institucija, kultura i praksi sa kapitalističkim poretkom u nastajanju, i ta hibridnost je izuzetno postojana. Međutim, i pored toga, širenje kapitalizma stvara brz ekonomski rast, nove obrasce međunarodne trgovine i neprekidne tehnološke promene. Ovo transformiše podelu rada kako u društvu u celini tako i na radnim mestima: nastaju nova zanimanja dok se stara podređuju logici kapitalističke proizvodnje, utičući ne samo na strukturu dve nove velike klase već i stalno proizvodeći nedefinisane granične zone između njih. Štaviše, ove kompleksnosti nikada nisu vidljive nezavisno od procesa društvenih borbi koje prate razvoj kapitalizma.

Tako krajem devetnaestog veka socijalisti prepoznaju politički značaj i „radničke aristokratije“ i „sitne buržoazije“. Ovu prvu čine radnici i radnice organizovani tako da ujedno brane materijalne privilegije bazirane na stručnosti koju duguju svom zanatlijskom poreklu, i uspostavljaju kontrolu u pogonu preduzeća u okviru novih industrija druge industrijske revolucije. Njihovi, uglavnom viši nivoi obrazovanja i prihoda obezbedili su im nesrazmerno veliku ulogu u razvoju sindikata i socijaldemokratskih stranaka, ali je to ostavilo prostora ovoj vrsti radnika/ca da slede sopstvene interese na račun radničke klase kao celine. To se moglo postići individualno - napredovanjem na radnom mestu,¹¹ i kolektivno održavanjem odvojenih „strukovnih“ sindikata i pokretanjem demarkacionih sporova protiv

11 Tako se i sam Marks bavi potrebom unutar kapitalističke proizvodnje, od njenih početaka, za „posebnu vrstu najamnih radnika“ koji nadgledaju proces rada; pogledati Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy*, knjiga I, London: Lawrence & Wishart, 1970, str. 332.

pokušaja uprave da dekvalifikuje njihov rad. Kao rezultat toga, oni su mogli biti uvučeni u političke saveze čiji je cilj liberalna reforma. Sitna buržoazija, mali vlasnici/ce u industriji i trgovini, bili su kapitalisti po definiciji, ali u susretu sa tržišnom konkurencijom i razvojem krupne industrije i finansija u tom periodu njihov položaj postaje sve nesigurniji, naročito u vreme ekonomske krize. U tom smislu, oni politički gravitiraju ka populističkim savezima sa radničkom klasom, ali s druge strane, političke ideologije nacionalizma, rasizma ili imperijalizma mogu biti dovoljne da zadrže njihovu lojalnost krupnoj buržoaziji (*haute bourgeoisie*) i kapitalističkoj državi.

U skorašnjim debatama, predmet većeg interesovanja jesu druge posredničke grupe, poput menadžera/ki i industrijskih stručnjaka/kinja u kapitalističkoj proizvodnji; nezavisni/e stručnjaci/kinje, kao što su advokati/ce, računovođe/tkinje, lekari/ke, umetnici/ce, novinari/ke, sveštenstvo, itd; i menadžeri/ke u javnom sektoru i državnom aparatu. Nema sumnje da su se pomenute grupe zanimanja u velikoj meri omasovile tokom dvadesetog veka u razvijenim kapitalističkim zemljama, kao i u sovjetskom bloku i drugim zemljama državnog socijalizma. Na prelazu veka, Torsten Veblen (Thorstein Veblen) već je identifikovao potencijalni antagonizam između privrednika i inženjera u krupnoj industriji, a u radu Berlea (Adolf Berle) i Minsa (Gardner Means) i Džejmisa Barnama (James Burnham) iz 1930-ih lansirana je ideja menadžerske revolucije.¹² Do

12 Videti: Thorstein Veblen, *The Theory of Business Enterprise*, New York: Charles Scribner's Sons, 1904; Adolf Berle i Gardner Means, *The Modern Corporation and Private Property*, New York: Macmillan, 1932; James Burnham, *The Managerial Revolution: Or, What is Happening in the World Now*, New York: John Day, 1941.

1960-ih, čak su i mejnstrim ekonomisti i sociolozi najavljivali „postkapitalistički“ poredak baziran na tehničkoj racionalnosti i ekonomskoj efikasnosti, i teško je u tom pogledu naći veliku razliku između Galbrajtove (John Kenneth Galbraith) „nove industrijske države“ i prividno marksističke analize „monopolskog kapitala“ u radu Barana (Paul Baran) i Svizija (Paul Sweezy).¹³

U vezi sa ovim elementima srednje klase, marksisti/kinje su se držali dve glavne analitičke strategije. Jedna je bila da se ovim grupama, ili čak srednjoj klasi kao celini, pripiše skup aktivnosti i verovanja koji naizgled određuju posebno mesto u okviru klasne strukture kapitalizma, čime se onda dobija troklasni model. Druga strategija podrazumeva tvrdnju da različite komponente srednjih klasa nemaju jasnu funkciju ili cilj, već zauzimaju kolektivno dvosmislenu poziciju; nešto nalik tradicionalnoj radničkoj aristokratiji i sitnoj buržoaziji, koji se svrstavaju ili sa kapitalističkom ili sa radničkom klasom, što je posebno upadljivo u periodima krize. Obe strategije intenzivno su razvijane u evropskim i severnoameričkim raspravama tokom 1960-ih i 1970-ih.

Dobro poznat primer prve strategije bila je teza o profesionalno-menadžerskoj klasi, ili PMK, koju su predložili 1977. Barbara (Barbara Ehrenreich) i Džon Erenrajh (John Ehrenreich).¹⁴ Oni su PMK razlikovali od tradicionalne

13 John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State*, London: Deutsch, 1972; Paul Baran i Paul Sweezy, *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*, New York: Monthly Review Press, 1966.

14 Barbara Ehrenreich i John Ehrenreich, „The Professional-Managerial Class“, *Radical America*, 11(2), 1977, str. 7–31; i „The New Left and the Professional-Managerial Class“, *Radical America*, 11(3), 1977, str. 7–22. Walker, *Between Labour and Capital*, uključuje kritičku procenu njihovog rada koju je sproveo

sitne buržoazije sačinjene od malih vlasnika/ca, i u nju su uključili širok spektar belih okovratnika koji rade za platu, uključujući naučnike/ce, inženjere/ke, menadžere/ke, javne činovnike/ce, nastavnike/ce, novinare/ke, računovode/tkinje, advokate/ce i zdravstvene radnike/ce. Pozivajući se na stav E. P. Tomsona (E. P. Thompson) da je klasu moguće shvatiti samo kao istorijski odnos, oni su tvrdili da je specifična klasna uloga PMK prvenstveno ta da reprodukuje kapitalističke društvene odnose. Strukovna, obrazovna, socijalna i ekonomska raznolikost PMK nije predstavljala prepreku za njenu identifikaciju, a ni u kom slučaju nije bila veća nego što je to slučaj sa klasom kapitalista ili radničkom klasom. Njena brza ekspanzija u periodu naglog ekonomskog rasta posle 1945. godine bila je tesno povezana sa konsolidacijom monopolskog kapitalizma i širenjem države, ali i sa obnovom radikalizma srednje klase u vidu Nove leve. To je otvorilo mogućnost da PMK postane „klasa za sebe“, razvijajući poseban politički glas i svrhu, pa čak i da potencijalno preuzme ulogu revolucionarnog subjekta koji se tradicionalno pripisuje radničkoj klasi. U svakom pogledu, ovo je navodnu PMK sedamdesetih odsudno svrstalo u američku progresivističku tradiciju. Štaviše, poslužila je i kao inspiracija rastućoj literaturi u mejnstrim američkoj sociologiji, koja je razvijala teze o „novoj klasi“,¹⁵ a bila je i u skladu sa paralelnim mišljenjem među marksističkim

deset američkih levo orijentisanih intelektualaca/ki i aktivista/kinja. Za druge teze koje ne zastupaju proleterizaciju, pogledati: Abercrombie i Urry, *Capital, Labour*, poglavlje 5.

15 Značajan primer je Alvin Gouldner, „The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class“, New York: Seabury Press, 1979; videti takođe i istraživanje: Charles Kurzman i Lynne Owens, „The Sociology of Intellectuals“, *Annual Review of Sociology*, 28, 2002, str. 63–90.

disidentima u Istočnoj Evropi o ulozi inteligencije.¹⁶

Za razliku od predstavljanja PMK kao zasebne, iako zavisne klase, drugi autori i autorke koristili su različite argumente da tvrde ili da su profesionalne grupe sadržane u njoj bile podložne utapanju bilo u kapitalističku bilo u radničku klasu, ili da su se našle u nemogućnosti da budu ujedinjene u klasu za sebe i da su stoga irelevantne u pogledu mogućnosti revolucionarne promene.¹⁷ Brejvermenova teza o dekvifikaciji, iako često pogrešno predstavljana, obezbedila je potporu predviđanju da postoji mogućnost da posredničke grupe prođu kroz isti proces polarizacije koji je podrazumevao prvobitni dvoklasni model. Na kraju krajeva, principi koje je Marks primenio na prisvajanje radničkih veština u razvoju kapitalističkog procesa rada mogli bi se jednako dobro primeniti na umne, baš kao i na fizičke radnike/ce, a samim tim i na različita zanimanja koje obuhvata PMK. Od 1970-ih, mnoga tehnička, stručna i menadžerska zanimanja nižeg i srednjeg nivoa zaista su postajala sve više rutinska, a radnici i radnice iz ovih oblasti postepeno su gubili prednosti koje su nekada uživali na tržištu rada. Elementi procesa dekvifikacije, koje je dugo bilo moguće identifikovati u poslovima plavih okovratnika, sada važe ne samo na administrativnim ili maloprodajnim

16 Hugo Radice, „Marxism in Eastern Europe: From Socialist Dissidence to Capitalist Restoration“, *Socialist History*, 42, 2012, str. 43–59. Za celovitu kritičku analizu teorija nove klase u kapitalizmu i sovjetskom socijalizmu, videti: Lawrence King i Iván Széleányi, *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2004.

17 Na primer, Harry Braverman, *Labour and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press, 1974; i Guglielmo Carchedi, *On the Economic Identification of Social Classes*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977. Videti takođe: Abercrombie i Urry, *Capital, Labour*, poglavlje 4.

poslovima nižeg ranga već i na poslovima navodno višeg nivoa. Pažljivo praćenje procesa rada u akademskim profesijama, kao što je univerzitetska nastava, podriva tradicionalnu ideologiju profesionalizma, stvara antagonizam između osoblja i višeg rukovodstva, i podstiče tradicionalne reakcije kao što je sindikalni aktivizam.

Istovremeno, u višim slojevima PMK, nekad cenjena menadžerska revolucija pretvara se u dobroj meri u svoju suprotnost. U privatnom sektoru, oživljavanje moći akcionara/ki, upotreba berzanskih mogućnosti i rasprostranjenost privatizacija državnih preduzeća privukli su najviše menadžerske nivoe snažno u kapitalističku klasu. U javnom sektoru takode, masovno usvajanje tehnika upravljanja iz privatnog sektora postojano je podrivalo tradicionalnu ideologiju zadovoljenja potreba stanovništva koja je postojala u javnom sektoru, umesto nje uvodeći doktrinu strateškog upravljanja baziranu na strogoj hijerarhiji i finansijskim podsticajima. Sve ovo je praćeno autorsovanjem svega – od osmišljavanja politika do rutinskog pružanja usluga, koje nadgledaju menadžeri/ke koji se sve češće dvosmerno kreću između pozicija u javnom sektoru i kod njegovih privatnih izvođača. Danas bi bilo teško zagovarati to da uopšte postoji klasa u marksističkom relacionom smislu koja se razlikuje od radničke klase i klase kapitalista. Trendovi koji su doveli do propasti PMK deo su šireg zaokreta ka neoliberalizmu u poslednjih nekoliko decenija, iako se još uvek može reći da je „stvarno došlo“ do cvetanja PMK u periodu od 1920-ih do 1970-ih.¹⁸

18 Neoliberalni pad PMC prepoznali su Barbara Ehrenreich i John Ehrenreich u: „Death of a Yuppie Dream: The Rise and Fall of the Professional-Managerial Class“, New York: Rosa Luxemburg Stiftung, 2013, dostupno na: <http://www.rosalux-nyc.org>.

FRAGMENTACIJA RADNIČKE KLASI I PROBLEM DEJSTVENOSTI

Ukoliko se radnička klasa u Marksovom smislu može ponovo shvatiti kao izrazito dominantna u pogledu brojnosti, ostaje da je koncept srednjih klasa veoma široko prihvaćen u javnoj raspravi. Uz to, razvoj globalne krize od 2008. godine pokazuje sasvim jasno koliko smo daleko od efikasne klasno zasnovane socijalističke politike. Ovo nas dovodi do drugog za marksističku klasnu teoriju ključnog pitanja, odnosno pitanja dejstvenosti: da li se bilo koja strana dvoklasnog modela zaista može posmatrati kao istorijski subjekt? Kada je reč o klasi kapitalista, ovo pitanje se tiče istorijskog razvoja kapitalizma, i ekonomskih i političkih procesa putem kojih klasa kapitalista postaje hegemonna u odnosu na zemljoposjednike, kao i potčinjene klase. Postoji duga tradicija rasprava o podelama unutar klase kapitalista, pre svega između industrije i finansija, kao i o institucijama i praksama kroz koje pojedinačni kapitali ili „frakcije“ kapitala prevazilaze antagonizme koje stvaraju njihove međusobne borbe proistekle iz konkurencije i dolaze do nekog oblika hegemonijske strategije kojom održavaju vladavinu njihove klase. Bilo kakvo istorijsko istraživanje ovih pitanja neminovno mora potpuno uzeti u obzir razvoj kapitalističke države, o kojoj se, kao i o klasi, energično raspravljalo tokom 1970-ih i 1980-ih godina, ali u skorije vreme je ova debata relativno zapostavljena, ako izuzmemo fokus na državne sisteme u raspravama oko globalizacije.¹⁹

19 Videti posebno Stanley Aronowitz i Peter Bratsis, ur, *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002. Geoffrey Ingham se bliže bavio građenjem jedinstva vladajuće klase kroz nastajuću hegemoniju monetarnog bogatstva, u: *Capitalism*, Cambridge, UK: Polity Press, 2008.

Iako odnos između kapitala i države ostaje problematičan, daleko veći izazov predstavlja pitanje dejstvenosti radničke klase. Kao što je ranije pomenuto, standardna formula za to je tradicionalno podrazumevala distinkciju između „klase po sebi“ i „klase za sebe“: dok je akumulacija proširila redove radničke klase kao strukturne kategorije i koncentrisala ih u sve veća proizvodna postrojenja, bila je potrebna aktivna organizacija radnika/ca da ih transformiše od žrtava eksploatacije u dejstvenike društvene transformacije. Ova analitička distinkcija odigrala je ključnu ulogu u oblikovanju socijalističke politike, naročito u obezbeđivanju nadmoći političkih stranaka, bilo navodno reformističkih ili revolucionarnih, nad alternativnim dejstvenicima radničke klase kao što su sindikati, koji se fokusiraju na uslove na tržištu rada ili na borbe na radnom mestu. Najštetniji za direktan politički angažman radnika/ca u celini bio je koncept „lažne svesti“, korišćen kako bi se opravdalo ukidanje demokratije za obično članstvo u radničkim organizacijama svih vrsta.²⁰ Međutim, iako distinkcija po sebi/za sebe izgleda u velikoj meri retorička, ona nas ipak upućuje na fragmentaciju radničke klase širom društva u celini, kao i na napredak koji je istorijski bio postignut kroz stranačku politiku.

Činjenica da se proletarijat diferencira na veliki broj različitih načina svakako je jasna, i to ne samo na osnovu empirijske evidencije na koju se i sâm Marks oslanjao u analizi kapitalističkog načina proizvodnje u *Kapitalu*. Društvena podela rada između grana proizvodnje, zajedno sa tehničkom podelom rada na radnom mestu, znači

²⁰ Koncept lažne svesti ne može se pripisati Marksu. Videti: J. McCarney, „Ideology and False Consciousness“, 2005, dostupno na: <http://marxmyths.org>.

da se najamni radnici/ce veoma razlikuju shodno lokaciji, prihodima, veštini i ovlašćenjima, u složenoj kombinaciji sa dimenzijama razlika, kao što su rod, etnička pripadnost i religija, čije poreklo, čini se, leži van kapitalističkog proizvodnog procesa kao takvog. U svojoj analizi evolucije kapitalističke proizvodnje od jednostavne kooperacije preko manufaktura sve do moderne industrije, Marks stavlja znatan naglasak na to kako u poslednje dve faze nagon za izvlačenje relativnog viška vrednosti podrazumeva prenos neposredne kontrole nad proizvodnjom iz ruku radnika/ca na kapital i njegove dejstvenike.²¹ Ovo ne vodi do redukcije svih na radnike/ce opšteg tipa koji su međusobno lako zamenljivi, već do razlaganje ranijih oblika hijerarhije i podele zadataka i njihove prekompozicije kao elemenata, ništa manje hijerarhijskih i raznovrsnih, u okviru kolektivnog radnog procesa u sistemu razvijene kapitalističke proizvodnje. Istovremeno, on opadanje zaposlenosti u krupnoj modernoj industriji vidi kao obezbeđivanje osnove za kontinuirano obnavljanje sitnih i tehnički manje naprednih polja proizvodnje. Na primer, postojanje široko rasprostranjene pomoćne proizvodnje – koja se formalno odigrava izvan fabrike, kao što je kućni rad u tekstilnoj industriji – omogućava vlasnicima/ama fabrika da prenesu finansijske posledice periodičnih kriza na sitne proizvođače/ice. Opadanje zaposlenosti konstantno povećava rezervnu armiju nezaposlenih, takođe diferenciranu na ono što je Marks nazvao plutajućom, latentnom i stagnantnom.

Uprkos ovim očiglednim raznolikostima unutar radne snage sredinom devetnaestog veka, nema sumnje da je

21 Videti: Marx, *Capital*, IV odeljak, a za ostatak ovog navoda, videti posebno glavu XV, pod 3, 4 i 8.

primarna referentna tačka za procenu jedinstva i kohezije radničke klase tradicionalno bila postojanje velikih fabrika. U svojoj opštoj raspravi o razvoju mašina u *Kapitalu*, Marks tvrdi da jednom kad mašinska proizvodnja uzme maha u industriji, odnos između radnika/ca i njihovih oruda za rad postaje obrnut: radnik/ca postaje dodatak mašini.²² Daljom evolucijom ka jedinstvenom mašinskom sistemu, radnici/ce su međusobno povezani njegovim predodređenim ritmom: kolektivni karakter rada ispostavlja se radnicima/cama kao tehnička nužnost. Ova vizija sve automatizovanijeg toka proizvodnje oslikava rani razvoj tehnologije pokretne trake, koja dostiže svoju apoteozu u ranom dvadesetom veku u Fordovoj fabrici u Hajlend Parku i u neprekidnom toku proizvodnje u hemijskoj i srodnim industrijama. Ovo postaje primarni predmet analize moderne kapitalističke proizvodnje, i podržavalaca i kritičara, kao i kulturalna referentna tačku kada se kontrastira sa pretpostavljenom idilom zanatske proizvodnje, kao u *Metropolisu* Frica Langa ili Čaplinovim *Modernim vremenima*.

U marksističkom učenju, smatra se da ovaj model masovne proizvodnje dramatično naglašava kontradikcije kapitalizma. Potreba da se valorizuju ogromne količine fiksnog kapitala ubrzava proces stvaranja monopola, uspon trustova i kartela u cilju kontrole tržišta. Istovremeno, sistemi neprekidne proizvodnje čine kolektivnu prirodu eksploatacije očiglednom za uključene radnike/ce, ohrabrujući na taj način kolektivni otpor u fabričkom pogonu i uspon radničkih predstavnika i drugih oblika samooorganizovanja odozdo. Na primer, Alfred Zon-Retel (Alfred Sohn-Rethel) tvrdio je da protivrečnost između normalnog

opadanja i rasta u uslovima slobodnog formiranja tržišnih cena i zahteva za kontinuitetom proizvodnog toka dovodi do formiranja „dualne ekonomije tranzicije“, koju je istorijski identifikovao u podršci koju je nemačka teška industrija pružila oblicima državne koordinacije i sektorskog planiranja koje su usvojili nacisti.²³

Ipak, kao što je očigledno svakome ko se bavi širim ispitivanjem prirode kapitalističkih procesa rada, zapravo je veoma mali broj najamnih radnika/ca u kapitalizmu na ovaj način potčinjen kolektivnom procesu zasnovanom na mašinskom radu. Čak i unutar inženjerskih industrija, jezgra proizvodnje na pokretnim trakama saobražene ritmu mašina, kada je zaposlenost u proizvodnom sektoru u Velikoj Britaniji bila na svom vrhuncu, procenjeno je da je u takvim sistemima radilo samo 30% radnika.²⁴ Realnost je da dispozicija rada u okviru savremenog radnog mesta najvećim delom nije oblikovana tehnologijom u nefleksibilnu formu koji je u kontradikciji sa fluidnošću koju traži novčani kapital. Kao što su pioniri proučavanja procesa rada pokazali tokom 1970-ih, oblikovana je odlukama kapitalističkog menadžmenta i otporima radnika/ca, bilo individualnim ili kolektivnim.²⁵ Kao što smo sasvim jasno videli

23 Alfred Sohn-Rethel, „The Dual Economics of Transition“, u: Conference of Socialist Economists, *The Labour Process and Class Strategies*, London: Stage 1, 1976, str. 26–45; i *Economy and Class Structure of German Fascism*, London: CSE Books, 1978.

24 Videti: D. T. N. Williamson, „The Anachronistic Factory“, *Proceedings of the Royal Society of London*, A/331(1585), 1972, str. 131–60.

25 Videti, na primer: André Gorz, ur., *The Division of Labour: The Labour Process and Class Struggle in Modern Capitalism*, Brighton: Harvester, 1976; Richard Edwards, *Contested Terrain*, New York: Basic Books, 1979; Maxine Berg, ur., *Technology and Toil in Nineteenth Century Britain: Documents*, London: CSE Books, 1979.

tokom poslednjih nekoliko decenija, čak i većina naizgled stabilnih oligopola, u proizvodnji i uslugama, podložna je fundamentalnim poremećajima, ne samo zbog tehnoloških promena već i zbog organizacionih inovacija, kao što su premeštanje ili autsorsing proizvodnje, upotreba složenih šema podsticaja, sve pažljivije praćenje proizvodne aktivnosti kroz informacione sisteme, i iznad svega, stalne i u poslednje vreme vrlo uspešne pokušaje poslodavaca da ukinu sindikatima teško stečena zakonska prava.

Već 1986. godine, Piter Meiksins (Peter Meiksins) sugerisao je da rasprave o klasi, a posebno odnos između „polarnog“ modela i evidentnog vertikalnog i horizontalnog razlamanja radne snage u kapitalizmu, iziskuju da se „preispita odnos između proizvodnih odnosa i specifičnih istorijskih obrazaca klasnog sukoba“.²⁶ Ipak, sa opštim padom interesovanja za pitanje klase, te korekcije se nisu desile, ili barem ne sa pozitivnim ishodom kakvom se Meiksins nadao. Zaista, odsustvo napretka ogleda se u sličnom apelu koji je skoro dvadeset godina kasnije uputio Dejvid Kamfild (David Camfield), koji je skrenuo pažnju ne samo na stalnu potrebu da se klasa situira istorijski već i da se „svesno obuhvate i drugi društveni odnosi, kao što su rod i rasa“.²⁷ U narednim pasusima pokušaću da objasnim navedeno i da predložim načine realizacije ovih promena u teoriji i praksi, a posebno za prevazilaženje podela koje nas trenutno opsedaju dok postavljamo izazove sadašnjem društvenom poretku.

26 Peter Meiksins, „Beyond the Boundary Question“, *New Left Review*, 1/157, 1986, str. 110.

27 Camfield, „Re-Orienting Class Analysis“, str. 421. Videti takođe njegov noviji esej „Theoretical Foundations of an Anti-Racist Queer Feminist Historical Materialism“, *Critical Sociology*, u pripremi.

KAPITALISTIČKA PROIZVODNJA I DRUŠTVENA REPRODUKCIJA

Dok su tokom 1970-ih rasprave o procesu kapitalističkog rada svakako uključivale razmatranje ove fragmentacije radničke klase, okretanje ka analizi proizvodnje i rada takođe je koincidiralo sa porastom marksističkog i feminističkog (uključujući i eksplicitno marksističko-feministički) rada na pitanju političke ekonomije roda, gde je važna tema bila uloga neplaćenog kućnog rada u kapitalizmu, i uopšte reprodukcija radne snage izvan direktne proizvodnje i prodaje roba.²⁸ Jedan pristup pitanju reprodukcije ticao se spornog pitanja produktivnog i neproduktivnog rada, ali kada se osvrnemo na to, jasno je da odlučni pokušaji da se ovo razjasni bližim proučavanjem marksističkih tekstova nikada nisu daleko odmakli. Uloga neplaćenog rada u reprodukciji kapitalizma nije se mogla osporiti, ali kao što je to slučaj i sa istraživanjem procesa rada, njegova kritička analiza nije suštinski transformisala marksističku teoriju i analizu, kako se možda očekivalo.

U skorašnjem eseju, Nensi Frejzer je nastojala da istraži razloge zašto „proživljavamo krizu kapitalizma velike težine bez kritičke teorije koja bi mogla adekvatno da je pojasni... nedostaju nam koncepcije kapitalizma i kapitalističke krize adekvatne za naše vreme“.²⁹ Ona smatra

28 Za odličan uvod u ovo pitanje, videti: Valerie Bryson, „Production and Reproduction“, u: Georgina Blakely i Valerie Bryson, ur., *Marx and Other Four-Letter Words*, London: Pluto Press, 2005 (uz zahvalnost Daniele Tepe-Belfraege koja me je uputila na ovaj izvor).

29 Nancy Fraser, „Behind Marx’s Hidden Abode: For an Expanded Conception of Capitalism“, *New Left Review*, II/86, 2014, str. 56.

da Marksova analiza kapitalizmu pripisuje četiri ključne karakteristike: po redosledu važnosti, tu je privatno vlasništvo, koje podrazumeva standardnu podelu na dve klase; slobodno tržište rada, kroz koje ne-kapitalisti/kinje moraju da obezbede sopstveni opstanak i reprodukciju; kompulzivna težnja kapitalista/kinja za akumulacijom samooplođujuće vrednosti; i prepoznatljiva uloga tržišta, koja alociraju ulaganja u proizvodnju robe i određuju kako se investira društveni višak. Ovaj poslednji element, tvrdi ona, ne treba shvatiti kao „sve veću komodifikaciju života kao takvog“, jer sveukupna reprodukcija kapitalističkog društva zavisi zapravo od širokog spektra aktivnosti koje se odvijaju izvan proizvodnje i razmene roba.³⁰ Dok Marks zalazi iza puke spoljašnjosti kapitalističkih tržišta kao mesta jednake razmene, pronalazeći tajnu eksploatacije na skrivenom staništu proizvodnje, Frejzer identifikuje društvenu reprodukciju na staništima koja su ovoga puta skrivena iza proizvodnje. Ona tvrdi da Marks tek načinje ta pitanja u svom istorijskom uvodu o usponu kapitalizma u sedmom delu prve knjige *Kapitala* („Takozvana prvobitna akumulacija“; prim. prev.), a sada je neophodno istražiti ta sve skrivenija mesta. Ona tvrdi da je društvena reprodukcija „nezamenljiv pozadinski uslov za mogućnost kapitalističke proizvodnje... štaviše, podela na društvenu reprodukciju i robnu proizvodnju ključna je za kapitalizam – ona je njegov istinski proizvod“.³¹ U nastavku svog eseja ona istražuje ova dvostruko skrivena mesta, postavljajući niz predloga o njihovom odnosu prema kapitalističkoj proizvodnji i njihovoj ulozi u kapitalističkoj krizi.

30 Fraser, „Behind Marx’s Hidden Abode“, str. 59.

31 Fraser, „Behind Marx’s Hidden Abode“, str. 61–2.

Dok podržavam Nensi Frejzer u odbacivanju „distsopijske fantazije“ o sve većoj komodifikaciji, njena analiza Marksa ignoriše neke vrlo važne elemente njegove kritike političke ekonomije – elemente koji, ukoliko bi ponovo bili uzeti u obzir, dosta ublažavaju efekat njenih argumenata, te ukazuju na drugačiji način čvrstog smeštanja društvene reprodukcije u srce analize klase i krize. U osnovi, ovo se odnosi na njenu karakterizaciju Marksove kritike kapitalističke proizvodnje kao „ekonomske“ po sadržaju, i implicitno strukturalno-funkcionalističke pre nego istorijske po metodu. Četiri karakteristike koje ona pripisuje Marksu date su u uvodna dva dela *Kapitala*, koji su sadržinski veoma apstraktni. Međutim, ako čitamo dalje, u kasnijim delovima nalazimo ne samo poznata skrivena staništa proizvodnje već upravo i dvostruko skrivena staništa društvene reprodukcije Nensi Frejzer. Tu možemo naći dovoljno dokaza da je Marksova kritika konkretno uključivala ne samo aspekte društvenog poretka koji će biti shvaćeni, u fragmentiranoj opskurnosti buržoaske misli, kao društveni, politički, kulturni ili tehnološki, već i odnos čovečanstva prema prirodi. Ovo svakako nije „ekonomija“ kako bi je definisale mejnstrim društvene nauke. Naprotiv, u diskutovanju o pitanjima kao što su dužina radnog dana, oblici koji nadnice dobijaju u kapitalističkom radu, ili uticaji mašina na odnose na radnom mestu, Marks se intenzivno oslanja na konkretna iskustva radnika/ca i na društvene uslove koje oni podnose kod kuće, u svojim zajednicama i u njihovim odnosima sa državom.

Ništa od ovoga nije navedeno kako bi se tvrdilo da jedino što treba da radimo jeste da čitamo *Kapital*, da je nekako iz Marksovog čela iskočio kompletan priručnik za revoluci-

onare/ke koji će nam zauvek biti dovoljan, ili pak da nam je zaveštao zadatak da samo napišemo preostale knjige za koje je nagovestio (u nekoliko usputnih pasusa koje sâm nikada nije revidirao za objavljivanje) da će zaokružiti analizu. Očigledno je, s obzirom na istoriju dvadesetog veka, da je ne samo nemoguće izvesti ovo kompletiranje kroz fetišističku potragu za istinom u Marksovim spisima već i da se dogodio čitav niz istorijskih promena koje nisu bile vidljive u Marksovo vreme – od kojih je svakako važan i napredak postignut u ukazivanju na izvore ugnjetavanja koji leže van kapitalizma kao takvog. Ali upravo zbog toga, glavne prednosti koje proizlaze iz studiranja Marksa leže u njegovom *metodu* istraživanja, koji je razvijen u uvodnim poglavljima *Kapitala* i ilustrovan primerima ne samo u istorijskim razmatranjima završnih poglavlja već i u poglavljima konkretne analize sopstvenog vremena koja se nalaze između.

Pa kako se to Marks odnosi prema kritici? Obimna literatura o Marksovom metodu dostupna je onima koji žele da promišljaju mnoge načine na koje bi moglo da se odgovori na ovo pitanje, ali mislim da se to zaista svodi na nekoliko osnovnih principa. Prvo, istorijski materijalizam podrazumeva lociranje društvenog ispitivanja u istorijskom kontekstu, koristeći princip identifikacije onih institucija, ideja i praksi koje zajedno konstituišu različite načine na koje čovečanstvo strukturise svoj odnos prema prirodi, to jest, društvenu reprodukciju. Društvena reprodukcija zaista je primarni cilj društvenog istraživanja, i Frejzer je u pravu kada je privileguje u odnosu na proizvodnju u meri u kojoj ona vidi proizvodnju kao usko ekonomski proces. Drugo, istorijsku nit koja se prostire kroz Marksovu analizu kapitalističkog načina proizvodnje ne treba poistove-

ćivati sa specifičnim vidljivim odlikama kapitalizma (kao u listi koju je sačinila Frejzer - imovina, slobodan rad, akumulacija i tržišta). Umesto toga, ona je sadržana u mogućnosti istorijskog prevazilaženja, razvoja svesne i kolektivne samokontrole čovečanstva, koju Marks prati od njene najapstraktnije forme reprezentacije, u formi robe, do njene najkonkretnije istorijske manifestacije u borbama oko organizacije društvene reprodukcije.

Marksov *Kapital* nije građen oko istorijskog videnja kapitalizma, već na bazi kritike političke ekonomije, to jest centralne ideologije kapitalističke klase u usponu. U srcu ove ideologije, smatra on, leži koncept samoregulišućeg tržišta, oslobođenog robovanja suverenu ili državi, zbog čega njegova analiza počinje robom kao predmetom tržišne razmene. On najpre otkriva dvostruku prirodu robe: kao korisnog predmeta (upotrebna vrednost) i kao nosioca razmenske vrednosti. On sugerise da razmena dve različite upotrebne vrednosti u određenim količinama ukazuje na to da one imaju nešto zajedničko, a to je da su proizvodi rada. Vrednost robe je količina društveno potrebnog rada sadržanog u njoj, apstrahujući specifičan ili konkretan rad koji proizvod čini korisnim za ispunjavanje socijalnih potreba. Rad koji radnik/ca preduzima u proizvodnji robâ takođe ima dvostruki karakter, kao konkretan koristan rad, i kao apstraktan rad koji proizvodi vrednost, što je razlikovanje koje je naročito odsutno u apologijama buržoaske političke ekonomije. Značaj ovoga ističe se u odeljku o fetišizmu robe, u kome on više puta predstavlja ovu poentu iz različitih perspektiva.

Ovaj dvostruki karakter rada daje polaznu tačku iz koje

Marks razrađuje svoju kritiku.³² Elaboracija sledi veoma specifičan niz koncepata, prvo u sferi prometa od robe preko rada i novca i kapitala do viška vrednosti i eksploatacije. Potom ulazi u sferu proizvodnje, u kojoj proces rada reprodukuje ne samo robu koja ulazi u njega već i kapitaliste/kinje, radnike/ce i društvene odnose među njima, kroz izvlačenje viška vrednosti i potčinjavanje rada kapitalu. Na kraju, u petom delu vraća se prometu, u kome se taj višak vrednosti realizuje, distribuira i akumulira kao kapital. Način na koji se analiza razvija namerno preslikava kolo kapitalističke proizvodnje, jer je to realnost koja leži iza vela fetišizma robe – „magija tržišta“. Usput se pojavljuje ne samo kapitalista/kinja već i radnik/ca; ne samo pojedinci/ke koji slede svoje lične interese kroz slobodnu razmenu već kapital i rad, kao društvene kategorije i kao klase; ne samo sloboda tržišta već i prinuda države; ne samo očigledna i zdravorazumska logika akumulacije kapitala, kao organizovanja proizvodnje i prodaje korisne robe, nego i podela društva na eksploatore i eksploatisane, pustošenje zajednica i prirode, i sve skrivene povrede klase.

Ipak, u svakoj fazi argumentacije postoji takođe i mogućnost drugačijeg društvenog poretka koji bi čovečanstvo moglo da uspostavi, ne na idealima koji bi pali s neba, već na osnovu negiranja kapitalističke robne proizvodnje.³³ Kao istorijski način proizvodnje, kapitalizam u sebi ne

32 Ova „dijalektika rada“ može se razumeti i kao deo istoricističkog razumevanja Marksa, koji ne vidi jasan diskontinuitet između njegovih „ranijih“ i „zrelijih“ radova. Videti: Paul Walton i Andrew Gamble, *From Alienation to Surplus Value*, London: Sheed and Ward, 1972, posebno poglavlje 2, „Alienation and the Dialectics of Labour“, str. 24–50.

33 Ovo pitanje razmatrano je u: Hugo Radice, „Utopian Socialism and Marx’s Capital: Envisioning Alternatives“, u: Lucia Pradella i Tom Marois, ur., *Polarizing Development: Alternatives to Neoliberalism and the Crisis*, Pluto Press (u pripremi).

sadrži samo domen vrednosti, nemilosrdnu logiku koju buržoaska politička ekonomija predstavlja i pokušava da naturalizuje, već i domen upotrebne vrednosti. U svakom aspektu društvene proizvodnje i reprodukcije, ova dva domena koegzistiraju: jedan vođen imperativom akumulacije kapitala, i drugi vođen upotrebom radne snage na prirodi u cilju ispunjenja transistorijske potrebe čovečanstva za sredstvima za život.

Kako se klasa, u smislu dvoklasnog modela, uklapa u ovo? Ona je svakako deo domena vrednosti i, jednako tako, potencijal za njenu negaciju – besklasno društvo – leži u domenu upotrebne vrednosti, gde se konkretan koristan rad troši za ispunjavanje društvenih potreba. Kada se Marksov dvoklasni model smesti u okvir dualnosti koja je otkrivena njegovom kritikom buržoaske misli, otkriva se istorijski karakter njegovog nametanja društvu, ali i mogućnost njegovog prevazilaženja. Upravo zato što je kapitalistički oblik klasne vladavine zajednički konstituisan domenom vrednosti i kapitala, polazna tačka za njegovo prevazilaženje mora ležati izvan njega, u aspektima društva koji moraju nastaviti da postoje posle kapitalizma, doduše u drugačijem obliku. Da bismo zamislili socijalizam kao domen slobode i razvijali društvene prakse koje bi mogle da počnu da ga ostvaruju, moramo početi od upotrebne vrednosti, konkretnog rada i društvenih potreba. To je ono što su kritičari/ke klasne politike zagovarali. Međutim, to ne zahteva odbacivanje Marksove analize kapitala i klase, već samo njenu reinterpretaciju kao kritike političke ekonomije, a ne marksističke ekonomije.

PRONALAZENJE MOSTOVA KA SOCIJALIZMU U DANAŠNJEM KAPITALIZMU

Ukoliko nam istraživanje metoda u prethodnom delu omogućava da integrišemo politike proizvodnje i reprodukcije, onda se podjednako može reći da je Marksov relacioni model klase, koji je istorijski specifičan za kapitalizam, generalno kompatibilan sa sociološkim razgraničenjima klasa zasnovanim, kao kod Sevidža (Savage) i njegovih saradnika, na identifikaciji klastera ekonomskih, socijalnih i kulturnih karakteristika unutar društva. Štaviše, integracija ova dva pristupa klasi u jedan ontološki i epistemološki okvir daje mogućnost da se u obzir uzmu slabosti i jednog i drugog. S jedne strane, stvarna fragmentacija „relacione“ radničke klase svakako otežava pokušaje da se razviju emancipatorske politike sa podrškom dovoljno širokom da ozbiljno dovede u pitanje kapitalizam kakav zaista jeste i kakvim ga ljudi vide. S druge strane, kao što je primećeno na početku, polazeći od subjektivnih stavova i društvenih praksi različitih segmenata društva teško je dovoljno se odmaći i sagledati celinu – dokučiti zajedničke crte, skrivene hegemonijom zdravog razuma fokusiranog na pojedinačne aspiracije u odnosu na imovinu i potrošnju.

U skorašnje vreme ovo nigde nije bilo vidljivije nego u frustrirajućoj nemogućnosti koncepta „99 posto“, koji je koristio *Occupy* pokret, da se od instinktivnog neprijateljstva prema preostalih 1% razviju u ozbiljan politički izazov neoliberalizmu. Noviji slogani društvenih pokreta imaju izgleda malu prednost u odnosu na one starije iz tradicionalnog radničkog pokreta, čak i kada se mogu sjediniti makar u

identifikovanju predmeta svog gneva, kao što se dešavalo tokom nekoliko godina nakon bitke u Sijetlu 1999. godine. Štaviše, kako se aktuelna kriza razvijala, zajedničko iskustvo šoka i iščašenja nakon finansijskog kraha zamenjeno je znatnim razlikama u pogledu toga kako razrešenje krize utiče na različite grupe: ne samo između zaposlenih i nezaposlenih, ili kvalifikovanih i nekvalifikovanih, već i između različitih zemalja i regiona. U Velikoj Britaniji, koaliciona vlada i većina medija žrtvovali su primaoce/teljke socijalne pomoći (bilo nezaposlene, ili one koji imaju prihode toliko niske da moraju biti dopunjavani državnim davanjima) i iznad svih imigrante/kinje, u promišljenoj strategiji „zavadi pa vladaj“. U međuvremenu, nemački radnici/ce zaštićeni od politika štednje pokazali su malo ili nimalo solidarnosti sa svojim manje zaštićenim kolegama/nicama u Nemačkoj, kao i sa radnicima/cama na „periferiji“ evrozone, čije se vlade krive za krizu i prisiljavaju da nameću rezanja životnog standarda i državne skrbi bez presedana. Različit ekonomski uticaj kriznih politika na žene takođe je bio opšte primećen.³⁴ Širom sveta, poslodavci/ke i vlade podjednako promovišu „međunarodnu konkurentnost“: radi napornije i duže, radi kako ti je rečeno, ulaži u veštine (o sopstvenom trošku), a zatim možda možeš izbeći gubitak posla u korist onih vrednih Kineza/kinja (Meksikanaca/ki, Turaka/kinja, itd.). Dalje, ključna karakteristika kapitalizma u svom modernom neoliberalnom obliku jeste ta da je individualistička logika takmičenja nametnuta daleko izvan oblasti same kapitalističke proizvodnje: kao što je to u sektoru visokog obrazovanja, koji zapošljava mnoge od

34 Videti, na primer: Jill Rubery i Anthony Rafferty, „Women and Recession Revisited“, *Work, Employment And Society*, 27(3), 2013, str. 414-32.

vas koji ovo čitate, pa čak, sada se tako čini, i u „proizvodnji“ protesta.³⁵

Ali to i jeste ideologija kapitala, svet posmatran sa stanovišta zakona vrednosti i prinude stvaranja profita. U međuvremenu, ne samo unutar kapitalističke proizvodnje već i unutar sfera reprodukcije koje leže van fabrike ili kancelarije – one koje Frejzer identifikuje kao dvostruko skrivene – deluju druge sile u suprotnosti sa tom ideologijom. U kapitalističkoj proizvodnji, nemilosrdni nagon za dekvalifikacijom i kontrolom radnika/ca sa jednakom nužnošću se sudara sa problemom neizbežne zavisnosti kapitaliste/kinje od ljudskih bića. U svojoj kritici teze Erenrajhovich (Ehrenreichs) da rad inženjera/ki suštinski reprodukuje trku za profitom, a time i vladavinu kapitala, Dejvid Nouble (David Noble) insistira na kontinuiranom opstajanju ideologije profesionalizma, koja ostaje ukorenjena u upotrebi naučnog i praktičnog znanja, i nenovčanoj satisfakciji stečenoj takvim radom.³⁶ Dosta niže u hijerarhiji statusa radnog mesta, Pol Durenberger (Paul Durrenberger) i Dimitra Dukas (Dimitra Doukas) tvrdili su da među radničkom klasom SAD „propovedanje rada“ nastavlja da deluje kao protivteža „propovedanju bogatstva“.³⁷

35 O pitanju univerziteta, videti: Andrew McGettigan, *The Great University Gamble: Money, Markets and the Future of Higher Education*, London: Pluto Press 2013; o vođenju kampanja, videti: Peter Dauvergne i Genevieve LeBaron, *Protest Inc: The Corporatization of Activism*, Cambridge: Polity Press, 2014.

36 David Noble, „The PMC: a Critique“, u: Walker, *Between Labour and Capital*, str. 121–42.

37 Videti: E. Paul Durrenberger i Dimitra Doukas, „Gospel of Wealth, Gospel of Work: Counterhegemony in the US Working Class“, *American Anthropologist*, 110(2), 2008, str. 214-25. Za više informacija o politici radničke klase u SAD, videti: Paul Durrenberger, *American Fieldnotes: Collected Essays of an Existential Anthropologist*, West Branch, Iowa: Draco Hill Press, 2013; i Michael Yates,

Uopšteno govoreći, naizgled apstraktan koncept „kolektivnog radnika“, koji je Marks razvio u svojoj analizi mašina i savremene industrije, ne predstavlja samo, kako mnogi tvrde, strategiju „komandne uloge kapitala“. On u sebi sadrži i neophodnost da elementi tog kolektivnog radnika – drugim rečima, pojedinačni radnici/ce – kreativno kombinuju svoje konkretne aktivnosti. Izvan dosta mitologizovanog ali retko postignutog „potpuno automatizovanog“ procesa proizvodnje, većina nas mora da upotrebljava maštu i kombinuje svoje talente sa talentima drugih u obavljanju zadataka, od onih najprizemnijih do onih najezoteričnijih. Ako je socijalizam „slobodno udruživanje proizvođača“, onda kapitalističko radno mesto, hteli-ne hteli, daje nagoveštaj toga. Pre skoro pedeset godina, u relativno kratkom poglavlju pred kraj njegove analize Marksovog *Kapitala*, Roman Rosdolski je ispitivao ono što je nazvao „istorijskim ograničenjima zakona vrednosti“.³⁸ On je tvrdio da, suprotno uobičajenoj tvrdnji da Marks nije bio voljan da pruža bilo kakve prognoze o budućem socijalističkom društvu, mi „stalno susrećemo diskusije i primedbe u *Kapitalu*, i radovima koji su mu prethodili, koji se bave problemima socijalističkog društva“. Njegova tvrdnja da Marksov metod usmerava našu pažnju na istorijsku proš-

In and Out of the Working Class, Winnipeg: Arbeiter Ring Publishing, 2009; a u Ujedinjenom Kraljevstvu: Selina Todd, *The People: The Rise and Fall of the Working Class, 1910-2010*, London: John Murray, 2014.

38 Roman Rosdolsky, *The Making of Marx's 'Capital'*, London: Pluto Press, 1977, poglavlje 28 (originalno objavljeno u Nemačkoj 1968). Navodi niže su na strani 414 (drugi navod je iz: Marx, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Harmondsworth: Penguin Books, 1973, str. 461). Videti takođe sveobuhvatni pogled na Marksov koncept socijalizma u: Peter Hudis, *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*, Chicago: Haymarket Books, 2013.

lost, a takode i postavlja „istorijske pretpostavke za novo društveno stanje“, podupire ideju da se unutar svakodnevice kapitalističke proizvodnje zaista mogu naći mostovi prema socijalizmu.

Šta je sa društveno-reproduktivnim radom koji se odvija u domaćinstvima, u aktivnostima tokom slobodnog vremena koje služe za oporavak, ili u dobrovoljnim udruženjima svih vrsta koja dopunjavaju ili čak zamenjuju državno finansiranu robu ili usluge javnog sektora? Ova vrsta rada takode se neizbežno sastoji od zadataka, ko god da ih sprovodi i u čije god ime, koji se obavljaju u formi konkretnog rada koji podrazumeva prethodno promišljanje, inicijativu i kreativnost pojedinaca/ki, koji se obično obavljaju u saradnji sa drugima. Utoliko što se takvi oblici rada pomeraju tamo-amo preko granice između kapitalističke i nekapitalističke proizvodnje, malo je promena u konkretnom radu koji se obavlja. Ono što se menja jeste da li on donosi novčanu nagradu, i koliko je ta nagrada umanjena umetanjem privatnog kapitala u proizvodni proces.

Stoga treba da gledamo na svet rada – pod kojim podrazumevam *sve* vrste rada, a ne samo ono što se odvija u okviru kapitalističkog najamnog rada – ne samo kao na spoljni i otuđujući oblik podređivanja drugome. On je jednako, kao što je Marks rekao, „večiti prirodni uslov ljudskog života i zato nezavisan od ma kojega oblika tog života, štaviše podjednako svojstven svima oblicima ljudskog društva“.³⁹ Međutim, samu ovu univerzalnost treba prepoznati, i uvideti je kao fundamentalnu za izgradnju pokreta čija je klasna svrha, jednostavno, ukidanje klasnog društva.

39 Navedeno prema: Karl Marks, Kapital: kritika političke ekonomije I-III, Beograd: BIGZ i Prosveta, 1973, knjiga I, III odeljak, 5. glava, str 168 (prim. prev.)

U ovom trenutku moramo se vratiti spornom pitanju politike – ne više „klasne“ politike ili „politike radničke klase“, već politike *protiv* klase. Ovo zahteva, na prvom mestu, da prestanemo da se snebivamo oko svog konačnog cilja, i da počnemo jasno da govorimo šta tačno vidimo kao konstitutivne karakteristike postkapitalističkog društva. Kada posložimo navedeno u sliku društvenih potreba i kreativnih aktivnosti u socijalizmu koje ljudi mogu direktno uporediti sa svojim svakodnevnim iskustvima u kapitalizmu, možemo osporiti besomučno ponavljanje da „nema alternative“. Kapitalizam nije prirodni poredak, to je društveni poredak, konstruisan od strane ljudi u međusobnoj interakciji, i isto tako može biti srušen i zamenjen. Ovo nije ništa ni više ni manje od prvobitne svrhe pokreta Socijalni forum, po svemu sudeći skrajnutog krizom 2007/08. i njenim posledicama, međutim čak i u naponu snage opterećenog ostacima neuspešne partijske politike prethodnog veka.

To vodi do drugog uslova: da se suočimo sa bolnim lekcijama ovih neuspeha. Kako se groteskne nejednakosti bogatstva i moći u kapitalizmu mogu osporavati politički, ako ne snažnim insistiranjem na ravnopravnom učešću svih u bilo kakvom smislenom pokretu za promene? Ovo mora biti ukorenjeno u građanskim i demokratskim principima na kojima se zasnivala težnja za postizanjem društvene pravde tokom proteklih vekova: ne sme više biti olakih odbacivanja „buržoasko demokratije“, ili insistiranja da prosvetljenje masâ može doneti samo partijska elita. Koliko će još na levisi biti pokušaja uspostavljanja partije u potrazi za svetim gralom revolucionarne politike, koja neće trpeti nikakve kompromise sa buržoaskom politikom? Ako pri-

hvatimo da u svakodnevnom životu postoje mostovi koji nam mogu pomoći da razvijamo širok i moćan pokret za socijalizam, onda se ništa ne može izgubiti radom u postojećim organizacijama, bez obzira na to da li su u pitanju stranke, sindikati ili društveni pokreti svih vrsta. S obzirom na kompromise koje smo u svojim životima primorani svakodnevno da pravimo, sigurno možemo živeti sa kompromisima u svom političkom radu. U mnogim zemljama imamo mogućnosti da ovo radimo u socijaldemokratskim ili zelenim strankama, u kojima ćemo naći ljude koji imaju neku viziju boljeg sveta. Iznad svega, nikakva količina rada na razvijanju bolje analize današnjeg kapitalizma neće isporučiti političko buđenje bez mnogo napornog rada u stvarnom svetu kompromitovanih života i zbrkanih aspiracija. Možda je vreme da se manje čita i piše, a da se umesto toga uroni u taj svet.

BELEŠKE

Ovaj esej deo je većeg projekta na temu kritike političke ekonomije i mogućnosti za socijalizam (videti citate u fusnotama 7, 17 i 37). Za savete i razumevanje zahvalan sam Logie Barrow, Anthony Barzey, Paul Blackledge, Dave Byrne, David Camfield, Daniele Tepe-Belfraege, Alfredo Saad-Filho, urednicima *Socialist Registera* i članovima/cama *CSE Transpennine Working Group*.

Napomena:

Tekst je prvi put objavljen kao Hugo Radice, „Class Theory and Class Politics Today“, u: *Socialist Register*, Vol. 51, London: Merlin Press, 2014.

www.socialistregister.com

www.merlinpress.co.uk

Hjugo Radiće (Hugo Radice) je ekonomista i politikolog. Predavao je industrijsku ekonomiju na Univerzitetu u Lidsu. Njegov rad danas je fokusiran na aktuelnu finansijsku krizu i njene posledice, kao i pitanja socijalističke teorije i prakse. Redovno piše za časopise Red Pepper, New Left Project i Social Europe Journal. Objavio je veliki broj članaka, a 2014. godine i knjigu “Globalni kapitalizam”. Jedan je od urednika knjige “Evropska unija nakon krize” koja je takođe objavljena 2014. od strane izdavačke kuće Routledge.

Centar za politike emancipacije (CPE) je organizacija nastala u Beogradu 2011. godine. Naš rad je posvećen promociji političkih i ekonomskih koncepata koji za cilj imaju ukidanje društvenih nejednakosti nastalih kao proizvod kapitalističkog društva. Kapitalistički način proizvodnje teži maksimizaciji profita što se postiže reprodukcijom različitih oblika eksploatacije i dominacije. Stavljanje profita u prvi plan, tako, onemogućava puno zadovoljenje potreba ljudi.

Politike emancipacije, nasuprot tome, u prvi plan ističu potpuno novu definiciju politike koja naglašava neophodnost egalitarnog uređenja celokupnog društvenog života, zasnovanog na principima solidarnosti. Stoga, CPE kroz svoj rad insistira na podsticanju borbe za neposrednu demokratiju u politici i ekonomiji. U tom smislu osnovni pravac razvoja, kakvim ga mi vidimo, predstavlja izgradnja društva demokratskog socijalizma koje jedino može maksimizirati zadovoljenje potreba ljudi i omogućiti pun razvoj potencijala svih pojedinke i pojedinaca, odnosno društva u celini.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

316.342.2

316.422

349.22

РАДИЋЕ, Хјуго

Klasna teorija i klasna politika danas / Hјugo Radiće ; [prevod Jelena Veljić]. - Beograd : Centar za politike emancipacije, 2015 (Beograd : Pekograf). - 88 str. : ilustr. ; 21 cm

Prevod dela: Class Theory and Class Politics Today / Hugo Radice. -
Nasl.

str. prištampanog teksta: Fragmentacija rada : Organizaciono
restrukturiranje, radni odnosi i dinamika nacionalnih regulatornih okvira /
Jorg Fleker. - Oba rada štampana u međusobno obrnutom smeru. -
Tiraž 400. -

Hugo Radiće: str. 41. - Jorg Fleker: str. 84. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str. 77-82.

ISBN 978-86-916299-6-0

a) Друштвене класе b) Друштвени процеси c) Радни односи
COBISS.SR-ID 220195084